

УДК 316.662-055.2(497.1)"1945/..."
305-055.2(497.1)"1945/..."

DOI <https://doi.org/10.31212/novi.covek.2023.24.dod.207-236>

Вера Гудац Додић*

НОВИ ЛИК ЖЕНЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ СОЦИЈАЛИЗМУ*

Апстракт: У раду се анализирају кључна упоришта на којима су креирани женски идентитети у социјализму и на којима је друштвено дефинисан и конструисан идеалан лик жене у послератној Југославији.

Кључне речи: идентитет жене, радница, мајка, улоге, јавне представе

Начелна друштвена, економска и политичка равноправност жене промовисана у првом послератном Уставу ФНРЈ из 1946¹, у свакодневним праксама социјалистичке Југославије грађена је на темељу правне једнакости, те на масовном школовању и запошљавању

* Институт за новију историју Србије, Београд, luvenido@ptt.rs

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. 2. 2023.

1 „Жене су равноправне с мушкарцима у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота“. Члан 24. глава 5 Устава ФНРЈ. *Устав ФНРЈ 1946.* (Београд: Службени лист ФНРЈ, 1946).

жена. Родне политике југословенске државе почивале су на идеолошкој парадигми по којој еманципацију жене треба посматрати у склопу еманципације целокупне радничке класе. На решавање тзв. „женског питања“ у склопу социјалистичког државног пројекта у Југославији, односно на приступ политикама женске еманципације значајан утицај имало је совјетско искуство.²

На креирање другачијих представа и друштвеног идентитета жене умногоме је утицао владајући послератни дискурс, подупрт социјалистичким егалитарним законодавством, званичним државним и партијским документима, те левичарском идеологијом успостављене власти. Замишљени идеални лик жене одсликавао је вредности новог социјалистичког поретка, оне су биле уписане у колективни идентитет жена. Општи друштвени контекст и послератна југословенска стварност одражавали су се на друштвена очекивања и свест о женским улогама. Конструкција друштвеног идентитета жене у социјализму грађена је на два основна упоришта, мајчинству и професионалном раду. Укључивање и усмеравање жена ка тржишту рада дефинисало је једну од централних тачака социјалистичке политике рода. Идеал раднице, ударнице³ и

2 Ivan Simić. *Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies, 1945–1955*. Doctoral thesis, University College London. Datum pristupa 25. oktobar 2023. 2016. discovery.ucl.ac.uk; Lynne Attwood. *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*, (New York: St. Martin's Press, 1999).

3 O jugoslovenskom udarničkom iskustvu videti: Andrea Matošević, *Socijalizam s udarničkim licem: etnografija radnog pregalaštva* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2015).

парадигматичне слике хероина рада биле су у сржи егалитарног родног дискурса и у праксама ране социјалистичке државе пропагиране су на све начине.⁴ Званични родни наратив обликовао је идентитете жена. Формулисање женских улога и понашања које је друштво подстицало и наметало женама темељило се не само на промовисаним еманципаторским вредностима и идеалима Комунистичке партије, већ и на економским и политичким приликама у земљи. Мноштво различитих чинилаца који су били део ширег друштвено-економског контекста утицали су на конкретне циљеве које је пред жене постављала социјалистичка власт и у складу са којима су креирани женски идентитети. Концепт и друштвено дефинисан пожељни лик нове жене афирмисан је и пласиран у јавни простор на различите начине, пре свега кроз штампу, текстове, говоре и поруке водећих партијских лидерки... Јосип Броз Тито се у својим јавним наступима често обраћао женама, пропагирајући концепт другарице-раднице и нове улоге намењене женама.

На Другом конгресу АФЖ-а Југославије 1948. године, Митра Митровић је дефинисала идеал жене у социјализму у том времену: „У том масовном учешћу жена, како у рату, тако и у изградњи слободне и независне земље, откриле су се и откривају се најлепше црте југословенске жене. Данас те особине из којих се ствара нови лик нове жене треба даље васпитавати и неговати у духу свесног односа према свом раду ... у

4 Vera Gudac Dodić, „Gender Policies of the Yugoslav State in the Context of Socialism“, *Tokovi istorije* 3/2021.

духу радне дисциплине и одговорности, у духу спремности на напоре, на савлађивању свих тешкоћа које се имају пребродити у овим годинама свестране изградње, у духу борбе пред малодушношћу пред тешкоћама, против старих предрасуда које пасивизирају жене и штете бржој изградњи земље. Из тих особина, нека попут лика наших јунака из рата, нараста нови лик жене у изградњи социјализма. Нека васпитавање тих особина буде задатак сваке антифашисткиње, сваке патриоткиње, која је свесна величине и значаја свог рада и своје одговорности на изградњи бољег живота.“⁵

Друштвена афирмација циљева које је пред жене постављала социјалистичка власт и конструкција колективних женских идентитета, грађена је поред осталог и на репрезентацији жене у штампи, дневним листовима и посебно у листовима које је издавао Антифашистички фронт жена.⁶ Штампа је била моћно средство промоције друштвено пожељних улога које су намењене и наметане женама. Презентација жене кроз фотографију или нарацију, те поруке које су на тај начин послате читалачкој публици, обликовале су представе „нове социјалистичке жене“.

5 „Говор Митре Митровић на Другом конгресу Антифашистичког фронта жена Југославије“ *Политика*, 26. 1, 1948.

6 Бројни су часописи које је издавао Антифашистички фронт жена. Неки од њих су: *Жена данас*, *Зора*, *Наша жена*, *Македонка*, *Жена у борби*, *Укус*, *Наша мода*. О АФЖ штампи видети: Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena: 1945 – 1953*. (Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012).

Југословенске власти су преко женске организације Антифашистичког фронта жена утицале на популаризацију циљева Комунистичке партије међу женама, агитацију, тумачење мера и политике коју су спроводиле. Различитим облицима окупљања жена, посељима, читалачким групама⁷, предавањима, разним курсевима АФЖ је окупљао стотине хиљада и милионе жена, афирмишући политику женске еманципације и мењајући традиционалне родне односе.

Друштвена слика, идеал жене у првим послератним годинама била је снажна жена, радница-ударница, хероина рада. У новим, трансформисаним представама женствености одбачене су класичне женске вредности. Сlike бригадирки, жена на градилиштима, тракторима, комбајнима итд, доведене су медијским политикама у први план и биле су парадигма на којој се истовремено одсликавала и социјалистичка стварност, али и на којој је она грађена.⁸ Монументална женственост ударнице радних бригада симболисала

7 Само у Београду у 1949. години, различите читалачке групе које је организовао АФЖ окупиле су преко 29.000 жена. Архив Србије (АС), АФЖ, ф.1, Извештај о раду Главног одбора АФЖ-а Београд за 1949.

8 Репрезентација жене са насловница послератних бројева часописа *Жена данас*, али и са фотографија на његовим унутрашњим страницама на којима су приказане бригадирке, раднице, сељанке, задругарке није била мање убедљива и важна за креирање женских идентитета од текстова који су преносили идеолошке поруке и утицали на обликовање друштвене свести. *Жена данас*, 1945-1953. Посебан допринос разумевању репрезентације жене на фотографијама и насловним странама женских часописа дају радови проф. Миланке Тодић.

је снагу и плодност неопходну у времену обнове земље.⁹ Женска радна снага била је неопходна не само у периоду друштвено-економске обнове ратом разрушене земље, већ и за амбициозне планове интензивне индустријализације.

Да концепт жене-раднице није била само замишљена слика и пројекција креатора политике показује, поред осталог, огроман допринос жена обнови девастираних земља и развоју Југославије. Жене су масовно учествовале на јавним радовима, радним акцијама и другим добровољним радовима који су били део праксе раног социјализма и друштвеног искуства „рада за добробит свих“. Добровољним радом жене су дале милионе сати на изградњи градова, путева, пруга, на пољима, на сакупљању жетве, у болницама итд. У 1947. години жене су у Србији, према непотпуним подацима на добровољним радовима дале 6.748.151 радних сат. Током лета 1947. године жене Београда су на грађевинским радовима дале 799.794 радних сати, а Загрепчанке на изградњи ауто-пута „Братство и јединство“ 1,204.597 радних часова. Од ослобођења до почетка 1948. у различитим акцијама жене у Босни и Херцеговини су према непотпуним подацима оствариле 25,706.140 радних дана. На изградњи Љубљане жене су имале 188.700 добровољних радних сати, а у Марибору 151.400 радних дана. Само у недељи изградње путева организација АФЖ-а Скопља остварила је 8000 радних дана. Током 1947. године АФЖ је

9 Неда Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. (Beograd: Научна књига, 1987) 133.

у Црној Гори мобилисао жене да на колективним добровољним пољопривредним радовима дају 1.022.000 радних сати, док су на другим добровољним радовима те године оствариле 925.280 радних сати.¹⁰

Све већи излазак на тржиште рада и масовније укључивање жена у привреду Југославије карактеристично је и за период Првог петогодишњег плана. У условима недостатка радне снаге и велике потребе за њом, учешће жена у привредном животу и њихов радни ангажман подржан је и популарисан на различите начине. За достизање циљева који су постављени Петогодишњим планом предвиђено је знатно повећање радне снаге првенствено за индустрију, те је женски рад био значајан и добродошао. Рад је обликовао друштвено пожељан лик „нове жене“ у социјализму и промовисан је као једна од врховних вредности. „Учешће у привредном животу земље, на испуњењу Петогодишњег плана, у изградњи социјализма, подиже сваким даном све више жена. У том раду све јаче се изражава нови лик жене Југославије, лик доследног борца за слободу земље, за изградњу социјализма у њој“, говорила је министарка за рад НР Србије Цана Бабовић.¹¹ Величање женског рада и а-

10 Ванда Новосел, „О резултатима рада АФЖ-а и неким организационим проблемима“, стр. 62-64. *II Конгрес Антифашистичког фронта жена Југославије, одржан у Београду 25, 26, 27 јануара 1948*, Сарајево 1948. Издање Главног одбора АФЖ-а Босне и Херцеговине, АФЖ Архив. Приступљено 29. септембра 2023. <https://afzarhiv.org/items/show/78>.

11 Цана Бабовић, „Дајмо све снаге за дјело процвата наше рођене земље“, стр. 31. *II Конгрес Антифашистичког фронта жена Југославије*,

фирмација радне жене карактерисали су рани социјализам у Југославији, а запошљавање жена био је важан сегмент друштвено-економске модернизације и синоним социјалистичке модерности. Уз идеолошки дискурс и уверења југословенских комуниста и женске организације да је економска независност жене стожер женске еманципације и услов сваке друге слободе, рад жена ван сопственог дома, рад за плату позициониран је у први план. Држава је доносила мере којима је етаблирала равноправност мушкарца и жене у правној сфери, али и оне којима је подстицала запошљавање жена. Принцип једнаких плата за једнак рад мушкарца и жене имплементиран је 1946. године у најважнији правни акт Југославије, постајући једно од начела југословенског устава.¹² Партијска подршка запосленим женама у секторима где их раније није било здружено је афирмисана у штампи. Кроз примере радница запослених у грађевинарству, жена које су радиле у тешкој индустрији на машинама у железарама, железничком саобраћају, па чак и у рударству¹³ и др. сугерисано је да не постоје мушки и

одржан у Београду 25, 26, 27 јануара 1948, Сарајево 1948. Издање Главног одбора АФЖ-а Босне и Херцеговине, АФЖ Архив. Приступљено 24. октобра 2023. <https://afzarhiv.org/items/show/78>

12 *Устав ФНРЈ 1946*. Члан 24.

13 Поред тога што је женама било забрањено да раде у јамама по рудницима на основу Уредбе о хигијенским и техничким заштитним мерама на рударским подземним радовима, из 1947. године, дешавало се да су жене ипак радиле и на таквим пословима у појединим рудницима. Вера Гудац Додић „Анализа текстова о жени у листу Политика 1945-1953“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века 2*, (Београд, ИНИС, 1998) стр. 401.

женски послови,¹⁴ што је сведочило о настојањима државе да умањи постојећу родну поделу послова. Истовремено, појединим законским одредбама побољшана је социјална заштита радница, жене су уживале „посебну заштиту у радном односу“.¹⁵

Политичке и друштвено-економске прилике у земљи, током 1949. и 1950. године, утицале су и на (пре)обликовање женских идентитета и креирање нових улога жене у сеоским срединама. У условима убр-

14 Поједине ауторке наглашавају да се у пракси понекад радило пре о немогућности избора због недостатка радника, него о поштовању новостечених права жене, јер је мушка радна снага усмеравана на „тјелесно најзахтевније послове петогодишњег плана“. Када се за поједине „мушке послове“ није пријављивало довољно мушкараца, примане су жене. Reana Senjković, “Ugljen i šminka: Narativi o jugoslavenskoj radnici na ponudi posttranzicijskom sjećanju“, *Etnološka tribina, Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva 2018, Vol.48 (41)*, 174-193. У прилог томе говори и запис о оспособљавању жена на течају за кондуктерке трамваја у Загребу, професију у којој ће заменити мушкарце „да би ови ради извршења задатака Петогодишњег плана могли да раде у тешкој индустрији“. „На раду за план“ *Жена данас*, 1947/50, стр 27.

15 Различитост важности заштитног законодавства одређују различити друштвено-историјски контексти. У развијенијим државама заштитно законодавство се тумачи и као ограничавајуће за жену. Настало на гледиштима да је потребно заштитити жену као биолошки слабију, у многим земљама доминира становиште да, мада непосредно корисно женама, на дужи рок је ограничавајуће, јер ствара препреке за њихово запошљавање у појединим занимањима и појачава неједнакости и предрасуде. Marina Blagojević Hjuson, *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*, (Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015) 67, 68.

зане, форсиране колективизације пољопривреде и оснивања сељачких радних задруга на селу¹⁶ држава је настојала да се што више жена упише и укључи у њих. Током колективизације пољопривреде, један од најважнијих задатака Антифашистичког фронта жена на селу била је агитација и активности ка масовнијем приступању жена сељачким радним задругама,¹⁷ које су, поред осталог,¹⁸ посматране и као прилика за промену односа у сеоским срединама.¹⁹ Лик задругарке²⁰ постаје пожељна слика, идеал жене на селу. Такву слику подржавале су политике репрезентације сеоске жене у штампи као успешне задругарке.

Женска историја у доба колективизације у Југославији истовремено је прожета примерима жена које су самоиницијативно оснивале сељачке радне задру-

16 Са оснивањем сељачких радних задруга отпочело се већ по ослобођењу земље, али је прелазак на форсирану колективизацију и снажно државно протежирање колективистичког својинског односа на селу и у пољопривреди уследио 1949. године.

17 Као један од задатака АФЖ је означио да „ни једна жена у селу не сме да остане изван радне задруге“.

18 О узроцима и поводима форсиране колективизације у Југославији видети: Вера Гудац Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949-1953*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999).

19 АС. Ђ2, Извештај о раду организације АФЖ-а у 1949. години; Нирвана Бочина Игњатовић, „Почело се другачије живети“, *Жена данас*, 1947/51, стр. 10-12.

20 У појединим сељачким радним задругама организована су и обданишта, како би њихове мајке, задругарке могле да обављају различите пољопривредне радове. О једном од њих извештава и текст објављен у часопису *Жена данас*: „Обданиште у радној задрузи Жељезне двери“. *Жена данас*, 1947/49, стр. 12.

ге,²¹ али и оних које су током форсиране колективизације пружале отпор и на све начине агитовале против СРЗ,²² опирајући се наметнутим улогама задругарки и задацима које је социјалистичка држава постављала пред њих, сматрајући их присилном праксом.²³

Појачано запошљавање и снажан продор жена на тржиште рада у првим послератним годинама слаби почетком педесетих, увођењем самоуправљања. Штавише, под околностима југословенског разлаза са Совјетским Савезом и економске кризе коју је изазвао,²⁴ рационализације производње, те отворенијег деловања тржишта у условима самоуправљања, уочљив је тренд опадања процента запослених жена у односу на све запослене.²⁵ У том времену многа предузећа

21 Почетком 1945. године, у жабљанском срезу, на земљи добијеној од фонда за аграрну реформу и колонизацију жене бораца погинулих у рату основале су једну од првих сељачких радних задруга у Војводини. Назвале су је АФЖ. Михаило Вучковић, „Сељачке радне задруге“, *Зборник одабраних текстова о пољопривреди и задругарству*, Београд 1959, 265-275.

22 АС, Комисија за село, К. 2, Извештај о раду на омасовљавању и стварању СРЗ, 14. мај 1949.

23 У документацији је описан и случај жена из кратовског среза, које су физички насртале на „представнике орагана народне власти“ и председника задруге. Архив Југославије (АЈ) Канцеларија Маршала Југославије, фонд 836, III-2-6/52, 2. IV 1949.

24 Ivan Simic, *Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies*, str. 87.

25 Процент запослених жена у односу на све запослене у привредним предузећима 1950. године на нивоу Југославије био је 24%, 1951. године 23%, а 1952. године 21%. Историјски архив Београда (ИАБ), 2245, Конференција за друштвену активност жена, Београд, к.3. Рад АФЖ-а на решавању проблема запослених жена.

отпуштала су неквалификовану радну снагу, а међу запосленим женама највише је било радница без било каквих квалификација. Образовне политике југословенске државе које су школовање и стицање квалификација отвориле женама, видљивије резултате су имале тек каснијих година. Уколико се у фабрикама и предузећима јављао вишак радне снаге, приликом смањивања радних места најчешће су отпуштане жене, првенствено зато што су имале ниже квалификације од мушкараца. Осим тога, образложења за њихово отпуштање заснивала су се и на чињеници да су жене чешће од мушкараца изостајале са посла, те да „раде слабије од мушкараца“.²⁶ На пленуму градске секције АФЖ-а Београда констатовано је да је тачно да раднице имају мањи ефекат рада него мушкарци, првенствено зато што на посао долазе већ уморне, јер имају много тога да ураде код куће за своју породицу пре него што стигну на своје радно место.²⁷ Отпуштане су и жене које су имале децу, чак и труднице. Истовремено појављивала су се схватања да је социјализам већ значајно изграђен и да жена треба да се врати у породицу и кућу да васпитава децу, а да је мушкарац тај који треба да добије плату са којом ће моћи да издржава породицу.²⁸ Некада су у радним организацијама

26 ИАБ, Конференција за друштвену активност жена, к. 2, Записник са састанка Извршног одбора градске секције АФЖ-а, 1952.

27 ИАБ, Конференција за друштвену активност жена, к. 2, Записник са састанка Пленума градске секције АФЖ-а, 19. 3. 1952.

28 ИАБ, Конференција за друштвену активност жена, к. 2, Конференција АФЖ-а Београда, стенографске белешке, 26. 6. 1952, Београд.

прво отпуштане удате жене чији су мужеви били запослени. Вида Томшич, једна од главних теоретичарки женског питања и председница АФЖ-а Југославије, на његовом последњем, Четвртом конгресу 1953. године, указала је на пасивизацију некада веома активних жена, те на појаву некаквих нових „тобоже демократских“ теорија о жени и породици које су се негативно одражавале на економску самосталност жене. Упозоравала је да у неким предузећима отпуштају жене са посла, јер женску радну снагу третирају као „мање рентабилну“. Повећање и увођење релативно високог дечијег додатка често се интерпретирало погрешно, да женски рад није више потребан и да је то пут повлачења жена „са посла у домаћинство, да је њена природна, искључива дужност бити домаћица, мајка и васпитачица своје деце“, говорила је Томшич.²⁹

Током пријема делегације жена са Четвртог конгреса АФЖ-а код председника Југославије, Јосип Броз Тито је изнео своје запажање да је поновно маргинализовање жена део друштвене праксе: „Приметио сам последњих година да се враћа некако стари начин гледања на жену чак и код комуниста: о женама нико не води бригу, удаљују их с радних акција, избацују из фабрика ... Откако се прешло на привредни рачун, они гледају само да повећају вишак платног фонда, па и на рачун отпуштања са рада жена. А таква борба за динар садржи у себи и противсоцијалистичку тенденцију“.³⁰

29 Вера Гудац Додић. *Жена у социјализму* (Београд, ИНИС, 2006) стр. 60.

Архив Југославије, (АЈ) Кабинет Председника Републике, фонд 837, II-2/16, Пријем делегације 4. Конгреса АФЖ-а, 1953. Vera

Наговештај другачијих трендова уочавао се и у штампаним медијима. Временом, снага соцреалистичког идеала жене слаби, слике хероина рада и ударница лагано ишчезавају, а јавне представе о жени и медијске репрезентације социјалистичке женствености почетком педесетих година дискретно укључују и другачије садржаје. Текстове о женском раду, успешним радницама и задругаркама, социјалистичким такмичењима у раду, постепено потискују чланци са традиционалним женским темама (домаћинство, уређење стана, кулинарски рецепти, мода и одевање).³¹ Медијско исказивање посебности жене кроз поновну афирмацију лепоте и модних актуелности све више је било присутно у југословенској стварности.

Gudac Dodić, „Između javnog i privatnog, Tito o svakodnevici žena u socijalizmu“. *Tito - vidjenja i tumačenja*, zbornik radova (Beograd, INIS, 2011.) Ur. Olga Manojlović Pintar, str. 363, 364.

- 31 Почетком 1952. године, *Политика* добија специјализовану женску страну, односно рубрику *За нашу жену* што се поклапало са лаганим појављивањем другачијег тренда. У рубрици *За нашу жену* промовисане су теме о моди, кувању и кулинарским рецептима, савети за уређење стана, вођење домаћинства и обављање кућних послова. Актуелни модни трендови и модне занимљивости из целог света такође су били честа тема. *Жена данас*, часопис АФЖ-а Југославије у јануарском броју из 1952, уз ангазоване текстове и теме посвећене новогодишњем говору Маршала Југославије, сећањима на партизанке, хероине које су за слободу жртвовале своје животе, женама представницама својих земаља у ОУН итд. истовремено доноси на шест страна и текстове о моди праћене цртежима модних комбинација и фотографијама манекенки. Осим тога, ту су и прилози Мој кухар, Мој дом, Козметика. *Жена данас*, 1952/91.

Либерализација друштва и отварање Југославије према Европи и свету од 50-тих и посебно 60-тих година 20. века, омогућили су да утицај Запада полако продире у свакодневне животе људи, а са њим и вредности масовне културе.³²

Од средине педесетих година поново се увећавао обим запослених жена, што се може пратити и по основу стопе раста запошљавања жена, која је била виша од стопе раста свих запослених.³³ Процент учешћа жена међу свим запосленим лицима у Југославији је крајем 80-тих година био на нивоу од око 39%. Жене су, међутим, углавном биле у већини међу незапосленим лицима.³⁴

Упркос уставном принципу једнаких плата за једнак рад, жене су по својим приходима заостајале за мушкарцима. Оне су најчешће због нижих квалификација биле распоређиване на слабије плаћене послове и радна места, углавном у делатностима и гранама са нижим просечним дохоцима. Подела на мушке и женске послове и даље је опстајала, уз повећано присуство жена у појединим професијама, односно феминизацији многих делатности. Поједине ауторке (Благојевић) истичу да запошљавање жена у социјализму треба

32 Вера Гудац Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, пр. Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 167.

33 Укупна запосленост у Југославији је од почетка 50-тих до почетка 90-тих порасла за око 4,5 пута, а запосленост жена за око 9 пута.

34 По различитим годинама био је различит удео жена међу лицима која су тражила запослење, али је претежно био око или изнад половине.

сагледавати из перспективе континуитета „изразите традиције женског рада“ у до тада аграрним друштвама, сматрајући да се повећање запослености жена остваривало у оним делатностима које су представљале „наставак традиционалне женске улоге“.³⁵ Доминирање женског рада у здравству, просвети и култури, остваривало се на темељу већег присуства жена на нижим и средњим позицијама. Жене које су биле запослене у индустрији најчешће су радиле у неколико индустријских грана: прехранбеној, текстилној, кожној и графичкој.³⁶ Упркос масовнијем запошљавању жена, социјалистичку Југославију карактерисала је слаба заступљеност жена на руководећим местима, међу директорима, председницима управних тела.³⁷

Материнство је било још једно од круцијалних упоришта на којем је грађен идентитет жене у социјализму. Упркос глорификацији рада у послератном конструкту нове социјалистичке жене, лик мајке није био на маргинама друштвеног интереса и државне политике, напротив. У контексту социјализма мајчинству је придаван велики значај, оно никада није ски-

35 Blagojević Hjusion, *Sutra je bilo juče*, 64, 65.

36 У НР Србији је шездесетих година највећи проценат жена запослених у индустрији био у текстилној индустрији. ИАБ, Конференција за друштвену активност жена, к.5. Прегледи о запосленим женама у НР Србији и о женама које су тражиле запослење.

37 Седамдесетих година у Југославији је међу руководећим кадром било нешто мање од 6% директорки, а деценију касније 6,43%. Удео жена на руководећим позицијама у социјалистичком раздобљу није прелазео 15%. Гудац Додић, *Жена у социјализму*, 75.

нуто са пиједестала најважнијих женских вредности. Послератно друштво је уписивало мајчинство у женски колективни идентитет.³⁸ Као једна од средишњих одредница идентитета жене у социјализму, материнство је имало и социјалну димензију. Дефинисала су је друштвена очекивања непосредно после ослобођења земље, став да жене не треба да брину само за своју децу већ за сву децу у новом поретку, напуштену децу, ратну сирочад. Визуелне репрезентације жена у медијима, слале су ту поруку.³⁹ Брига о најмлађима актуелна је и у говорима Председника Републике. Јосип Броз Тито је материнство означавао као рад користан за друштво: „Никад не може нико сматрати да је дао довољно од себе за заједницу, ако је способан физички и умно за даљи рад... Ја искључујем овде жене оптерећене бригом за дјецу, јер је и то друштвени рад.“⁴⁰

У политичком систему који је био усмерен ка будућности⁴¹ брига о најмлађима и васпитање деце под

38 Ksenija Vidmar Horvat, *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, (Zagreb: Sandorf, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2017), 53.

39 У првом послератном издању часописа *Наша жена* приказана је фотографија Виде Томшич у партизанској униформи са дететом у наручју, без назнака о томе да ли је то њено дете или дете неке друге жене, што симболички жену везује за сву децу новог поретка. Vidmar Horvat, *Imaginarna majka*, 53.

AJ, 836, КМЈ II-3/ф-1-1. Говор Јосипа Броза Тита на Другом конгресу АФЖ-а, 1948.

41 “Kako je socijalizam bio društveno-politički program usmjeren na svoje ostvarenje u budućnosti bilo je jasno da je sve karte bacio na generaciju djece koja će jednom biti nositelji besklasnoga društva“. Vidmar-Horvat, *Imaginarna majka*, 58.

контролом социјалистичке државе и окриљем њене идеологије била је у фокусу државне политике. За социјалистичку власт мајчинство није било искључиво приватна сфера живота жене. Држава се на различите начине уплитала у приватност жене, покушавајући да успостави контролу и патронатски утицај на децу и омладину.⁴²

Друштвена брига о мајци и детету и подршка за- посленим мајкама исказана је на различите начине, кроз законе, плаћена породилска одсуства од 90 дана, што је касније продужавано у више наврата до године дана старости детета (одсуство ради неге детета), исплате једнократне помоћи за новорођенче, успостављањем релативно високог дечијег додатка, развијањем државних институција за негу и бригу о деци. Држава је штитила материнство и преузимала бригу над младим нараштајима, настојећи да деца буду васпитана сагласно промовисаним социјалистичким вредностима. Социјалистичко васпитање надилазило је просторе породичне приватности и подразумевало је да се ако је потребно отклони „негативан утицај домаћег васпитања, уколико је оно негативно“.⁴³ Важност васпитавања најмлађих нараштаја у складу са друштвеним идеалима често је у својим јавним наступима истицао Јосип Броз Тито: „Важно је за нас и то да та дјеца буду правилно васпитана у духу нове Југославије. Не дајте да нам непријатељи нове Југославије

42 Gudac Dodić, *Između javnog i privatnog*

43 ИАБ, Конференција за друштвену активност жена, к.1, ... План рада секције мајка-дете за 1949. годину.

трују и отуђују нашу децу. Чувајте нашу дјецу и бдијте над њом да би могли заиста постати достојни грађани наше нове Југославије, грађани нове земље социјализма. То је један од ваших најважнијих задатака.⁴⁴

Друштвени идеал жене у социјализму била је мајка и радница. Социјалистичко мајчинство је подразумевало да мајка бригу и родитељску одговорност за децу дели са друштвеном заједницом. Држава је социјализацијом бриге о деци покушавала да ублажи конфликтност улога запослене мајке, растерети жене од репродуктивног рада, омогући им професионалну делатност, те повезивање свих позиција из јавне и приватне области живота. Институционализација друштвене бриге о деци значила је не само растерећење запослених мајки, већ и прилику за васпитање најмлађег нараштаја по мери друштвене заједнице. Поред других видова подршке запосленим мајкама, помоћ друштва манифестовала се у изградњи јаслица и вртића. Државне јаслице и обданишта оснивана су по целој земљи, али мрежа ових установа није била подједнако развијена и равномерно распоређена у свим републикама, различитим деловима и крајевима Југославије. Наглашене разлике постојале су не само у броју вртића, већ и у обухвату деце.⁴⁵ Више их је било по урбаним срединама и градовима,⁴⁶ а

44 АЈ, 836, КМЈ-II-3/ф-1-1, Говор Јосипа Броза Тита на Другом конгресу АФЖ-а, 1948.

45 Док је у Словенији 80-тих година више од половине деце одговарајућег узраста било уписано у вртиће, Хрватској око 40%, Србији око 20%, а на Косову испод 8%.

46 У Београду је 1971. на ужем градском подручју у вртићима било уписано 20,1% деце одговарајућег узраста (у приградском

по селима их готово није ни било. Највише јаслица и обданишта регистровано је осамдесетих година,⁴⁷ али њихови капацитети нису пратили темпо индустријализације, нису били довољни и нису могли да задовоље потребе свих заинтересованих родитеља и њихове деце. Тако је у Југославији 1980/81. године било укупно 3670 предшколских установа, са укупно уписаних 326. 873 деце. Истовремено због попуњености капацитета у тим установама није било примљено 47.151 дете.⁴⁸ Професионална структура родитеља уписане деце открива да су вртиће највише користила деца чији су родитељи били „пољопривредни, рударски, индустријски и занатски радници“ (121.823), а потом „административни и финансијски радници“ (64.516).⁴⁹

подручју 3,3%), да би обухват деце вртићима 1974. године на ужем градском подручју био 28,4% (у приградском подручју 6,6%). Истовремено у главном граду Југославије је на његовом ужем подручју 1971. јаслицама било обухваћено 7,5% деце одговарајућег узраста (у приградском 0,8%), а 1974. године 14,4% (односно у приградском 2,8%). ИАБ, Конференција за друштвену активност жена, к.10. Реализација средњорочног програма развоја установа за друштвену заштиту деце са оценом постојећег стања у Београду, 1974.

47 У Југославији је 1980. године у обданишта или јаслице било уписано готово 30% деце. Marina Simić, Ivan Simić, „Država i materinstvo: (dis)kontinuiteti u politikama javne brige o deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji“, *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević (Beograd: Institut za filozoviju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka, 2018), 229.

48 *Друштвена заштита деце и омладине, 1981/82*, билтен бр. 1346, Савезни завод за статистику.

49 *Друштвена заштита деце и омладине, 1981/82*.

Обданишта и јаслице су углавном користила деца запослених мајки. Приликом уписа у вртиће предност су имала деца чија су оба родитеља радила, али и деца самохраних мајки. Запослене мајке које нису могле да упишу своју децу у обданишта сналазиле су се на различите начине. Децу су чувале њихове баке, старији брат или сестра, некада су их поверавали комшијама на чување, или су их остављали без надзора саме код куће.⁵⁰

Промовисани идеал нове жене, раднице и мајке, политички активне, јавно ангазоване и еманциповане, социјалистичко друштво је настојало досегнути и омогућити не само социјализацијом бриге о деци, већ и подруштвљавањем кућног рада, његовим преношењем на јавне службе и друштвене установе. Оснивање друштвених служби за помоћ породици, јавних сервиса, перионица, ресторана друштвене исхране, мензи у предузећима и фабрикама, по субвенционисаним ценама, кухиња у школама и других институција, који би репродуктивни рад жене пребациле на терет друштва, био је социјалистички пут ка превазилажењу традиционалне родне поделе улога у породици и начин да се женама и мајкама омогуће професионалне активности. Међутим, у свакодневним праксама социјализам је традиционалним женским улогама придодео нове. Тај спој традиционалног и еманципаторског доводио је до сталних унутрашњих контроверзи.⁵¹ Помоћ која је кроз јавне службе и установе стизала од друштва

50 Gudac Dodić, *Gender Policies*

51 Biljana Kašić, Marjeta Šinko. *Gyne politike ili o političkoj građanki* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2004) 82.

била је ограниченог домета и није била довољна да отклони и разреши конфликтност улога запослене жене и мајке. Женски професионални рад је и даље пратио висок степен ангажованости жене у домаћим пословима. Упркос томе што су биле запослене, жене су и даље обављале већину кућних послова, преузимале на себе највећи део бриге о деци и неге за болесне и остареле чланове породице. Различита истраживања у различитим годинама недвосмислено показују да су жене у раздобљу социјализма обављале убедљиву већину послова у домаћинству. Сате и сате проводиле су у домаћем раду трошећи на њега барем онолико времена колико и на професионални, максимално редукујући своје слободно време, а најчешће га нису ни имале. Према појединим анкетама почетком педесетих година раднице у Београду су свакодневно у домаћем раду проводиле шест до осам сати,⁵² према другим истраживањима средином шездесетих (1965) жене у Југославији су у просеку укупно радиле 60 до 70 сати недељно, од чега је 20 до 30 сати био неплаћени рад.⁵³ На основу истраживања које се односи на последњу деценију двадесетог века жене су у просеку дневно на

52 ИАБ, Конференција..., к.2, Из извештаја о раду Градског одбора АФЖ-а за 1950. и 1951.

53 Ulf Brunnbauer, „From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe”, *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, M. Jovanović, S. Naumović (eds), Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Belgrade–Graz, 2002, str. 223.

послу радиле 4,2 сата и проводиле око шест сати у обављању кућних послова.⁵⁴

Слика жене и њене вишеструке оптерећености у социјалистичкој свакодневици маестрално је овековечена у филму Креше Голика *Од 3 до 22*. Овај документарни филм је прича о текстилној радници и мајци, двадесетдвогодишњој Смиљи Главаш, која са супругом и малим дететом живи у загребачком предграђу. У филму је приказан њен напоран радни дан који са звоњавом будилника почиње у три ујутру, елементарном хигијеном и пословима везаним за бригу о малом детету, а наставља у фабрици у којој је запослена, путу до ње и куповини коју успут обавља. Њеном раду и породичним обавезама нема краја, оне се без прекида настављају код куће све до 22 сата када одлази на спавање. Поред приказа свакодневице Смиље Главаш, овај филм подсећа да се у социјализму дешавало да мало дете остаје само у кући без ичијег надзора док су родитељи на послу. Истовремено, кроз кадрове у којима се појављује Смиљин супруг, филм сведочи и о расподели домаћих послова, те родним улогама у социјализму.⁵⁵

54 *Women 2000, An Investigation into the Status of Women`s Rights in Central and South/Eastern Europe and the Newly Independent States*, International Helsinki Federation for Human Rights, Serbia, M. Lukic, 523.

55 Krešo Golik. *Od 3 do 22*, 1966. <https://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4>. Смиљиног мужа видимо у филмским кадровима на путу из куће, за време ручка, док одмара или у тренуцима које проводи у игри са дететом, после чега бициклом одлази из куће и враћа се тек увече.

Позиција неплаћеног кућног рада, који је „по природном следу ствари“ и континуитету традиционалних женских улога и у социјализму поново припао жени, упркос прокламацијама државе и мерама које је доносила, уз професионални рад и јавни ангажман максимално ју је оптерећивала. Тај проблем у социјализму никада није био разрешен иако је преоптерећеност запослене жене домаћим пословима и бригом о деци препозната као највећа сметња њеном професионалном и друштвеном ангажману. Поједине ауторке (Bonfiglioli) наглашавају да је у социјалистичкој Југославији питање двоструке оптерећености жена отворано и дискутовано на различитим нивоима, од женских организација до фабричких часописа, али је двоструки терет истовремено прихваћен и нормализован у популарној култури, при чему су жене хваљене да су вредне у кући и ван ње.⁵⁶ Усаглашавање мајчинства и професионалног рада често је за последицу имало преморене, различитим улогама растрзане жене. Двострука, трострука оптерећеност запослене жене континуирано је обележавала социјалистичке друштвене праксе током целог послератног раздобља.

Учитавање друштвених вредности социјалистичког поретка у пожељни, идеални лик жене, те јавне представе нове „социјалистичке жене“, мада прилагођаване различитим етапама у развоју послератне Југославије у којима је реалсоцијалистичка слика жене

56 Chiara Bonfiglioli, „A Working Day that has no End. The Double Burden in Socialist Yugoslavia“. Themenportal Europäische Geschichte, 2017. Датум последњег приступа 15. 11. 2023. <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1705>

лагано копнила, континуирано у први план доводе материнство и рад. То су биле најзначајније категорије и друштвене улоге које су одређивале социјалистичку женственост. Још од времена раног социјализма жена-радница виђена је као важан чинилац социјалистичке модерности и комунистичке социо-економске модернизације целокупног друштва. Осим тога, образовни егалитаризам све више је постајао југословенска стварност, а школовање и образовање део идентитета жене, упркос наглашеним затеченим разликама које су постојале између мушког и женског становништва непосредно после Другог светског рата. Истовремено, питања материнства су у југословенској држави проглашавана за кључна. Законодавством, мерама подршке запосленој мајци које је доносила и институцијама које је формирала, социјалистичка држава је покушавала да превазиђе контрадикторност и конфликтност улога запослене жене и мајке, те противуречности између јавне и приватне сфере живота жене, између професионалног рада и домаћег, неплаћеног кућног рада који је готово у целости обављала. Упркос урушавању многих упоришта патријархалног обрасца у родним односима, промене у социјализму нису биле свеобухватне у свим областима живота, тако да је слика жене у приватности породичног живота и даље била обликована традиционалним нормама.

Резиме

Друштвене вредности које је социјалистички по-редак читавао у пожељни, идеални лик жене, те јавне

представе „нове социјалистичке жене“, прилагођаване су различитим етапама у развоју послератне Југославије у којима је реалсоцијалистичка слика жене лагано копнила, али су континуирано у први план доводиле материнство и рад. Упркос глорификацији рада у конструкту нове жене у социјализму, наглашене у првим послератним годинама и периоду обнове земље, материнство је било још један стожер на којем је грађен идентитет жене у социјалистичкој Југославији. Друштвено обликован „нови лик жене“ афирмисан је и пласиран у јавни простор на различите начине. Штампа је била моћно средство за промовисање друштвено пожељних улога које су намењене и намењене женама.

Sources and Literature:

Arhiv Jugoslavije, (AJ), fond 836, Kancelarija Maršala Jugoslavije; fond 837, Kabinet Predsednika Republike.

Arhiv Srbije, (AS), Konferencija za društvenu aktivnost žena Srbije; CK SK Srbije, Komisija za selo.

Istorijski arhiv Beograda, (IAB), Konferencija za društvenu aktivnost žena Beograd, (2245).

Ustav FNRJ 1946. Službeni list FNRJ, 1946. (Cyrillic)

Društvena zaštita dece i omladine, 1981/82, bilten br. 1346, Savezni zavod za statistiku. (Cyrillic)

Žena danas, časopis Antifašističkog fronta žena Jugoslavije 1945-1953 (Cyrillic)

Politika, 1945-1953. (Cyrillic)

Attwood, Lynne. *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922-53*, New York: St. Martin's Press, 1999.

Blagojević Hjuson, Marina. *Sutra je bilo juče. Prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015.

Brunnbauer, Ulf „From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe”, *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, M. Jovanović, S. Naumović (eds), Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Belgrade–Graz, 2002.

Gudac Dodić, Vera. „Analiza tekstova o ženi u listu *Politika* 1945-1953“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* 2, Beograd, INIS, 1998.

Gudac Dodić, Vera. *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999. (Cyrillic)

Gudac Dodić, Vera. *Žena u socijalizmu*. Beograd: INIS, 2006. (Cyrillic)

- Gudač Dodić, Vera. „Žena u socijalizmu: sfere privatnosti“, *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*. Pr. Ristović Milan, Beograd, Clío, 2007. (Cyrillic)
- Gudač Dodić, Vera. „Između javnog i privatnog, Tito o svakodnevnici žena u socijalizmu“. *Tito - vidjenja i tumačenja*, zbornik radova. Beograd, INIS, 2011. Ur. Olga Manojlović Pintar.
- Gudač Dodić, Vera. „Gender Policies of the Yugoslav State in the Context of Socialism“, *Tokovi istorije* 3/2021.
- Kašić, Biljana. Šinko, Marijeta. *Gyne politike ili o političkoj građanki*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2004.
- Matošević, Andrea. *Socijalizam s udarničkim licem: etnografija radnog pregalaštva*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2015.
- Simić Marina, Simić Ivan. „Država i materinstvo: (dis)kontinuiteti u politikama javne brige u deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji“, *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka, 2018, 221–236.
- Stjepanović Zaharijevski, Dragana. *Moć i nemoć žene*. Niš: Prosveta, 1999.
- Stojaković, Gordana. *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena: 1945 – 1953*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012.
- Senjković, Reana. „Ugljen i šminka: Narativi o jugoslavenskoj radnici na ponudi posttranzicijskom sjećanju“, *Etnološka tribina, Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 2018, Vol.48.
- Todorović Uzelac, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987.
- Todić, Milanka. „Nova žena ili robinjica luksuza: naslovne strane ženskih časopisa u Srbiji (1920-1940)“, *Zbornik muzeja primenjenih umetnosti* 4/5, 2008/2009. (Cyrillic)
- Todić, Milanka. „Fotografija i foto-montaža na naslovnim stranama revije Žena danas“, *Časopis Žena danas (1936-1940): prosvetčivanje za revoluciju*, zbornik radova. Ur. Stanislava Barać. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2022. (Cyrillic)
- Vučković, Mihailo. „Seljačke radne zadruge“, *Zbornik odabranih tekstova o poljoprivredi i zadrugarstvu*, Beograd 1959. (Cyrillic)
- Vidmar Horvat, Ksenija. *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb: Sandorf, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2017.

Women 2000, An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and South/Eastern Europe and the Newly Independent States, International Helsinki Federation for Human Rights.

Simić, Ivan, *Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies, 1945–1955*. Doctoral thesis, University College London. Datum pristupa 25. oktobar 2023. 2016. discovery.ucl.ac.uk.

II Kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, održan u Beogradu 25, 26, 27 januara 1948, Sarajevo 1948. Izdanje Glavnog odbora AFŽ-a Bosne i Hercegovine, AFŽ Arhiv. Pristupljeno 29. septembra 2023. <https://afzarhiv.org/items/show/78>

Golik, Krešo. *Od 3 do 22, 1966*. Datum poslednjeg pristupa 9. novembar 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4>

Bonfiglioli, Chiara „A Working Day that has no End. The Double Burden in Socialist Yugoslavia“. Themenportal Europäische Geschichte, 2017. Датум последњег приступа 15. 11. 2023. <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1705>

Summary

Vera Gudac Dodić

THE NEW IMAGE OF WOMEN IN YUGOSLAV SOCIALISM

Abstract: The paper analyzes the crucial strongholds on which women's identities were created in socialism and on which the ideal image of a woman in post-war Yugoslavia was socially defined and constructed.

Keywords: identity of woman, worker, mother, roles, public representations

The social values that the socialist order loaded into the desirable, ideal image of a woman and the public representations of the "new socialist woman" were adapted to different stages in the development of post-war Yugoslavia, in which the real-socialist image of women slowly faded away, but they continuously brought motherhood and work to the fore. Despite the glorification of work in the construct of the new woman in socialism, emphasized in the first post-war years and the period of the country's reconstruction, motherhood was another pivot on which the identity of a woman in socialist Yugoslavia was built. The socially shaped image of the new woman was affirmed and placed in the public space in various ways. The press was a powerful tool for promoting the socially desirable roles intended for and imposed on women.